

Politieke volksinvloed en christendemocratie

Een historische verkenning naar aanleiding van de Oekraïne- en sleepwetreferenda (2016-2018)

Tom-Eric Krijger

Inleiding

In de Nederlandse politiek en politicologie staat het referendum als middel voor stemgerechtigde burgers om zich buiten periodieke verkiezingen om uit te spreken over wetgeving de laatste jaren in het brandpunt van de belangstelling. Nadat al eerder pleidooien voor volksraadplegingen waren gehouden – onder andere door de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en de Vrijzinnig-Democratische Bond in de vroege twintigste eeuw en D66 sinds de late jaren 1960, vond in 2005, voor het eerst in de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden, een nationaal referendum plaats. Het betrof een raadplegend (uitgeschreven door de toenmalige regering), niet-bindend referendum over Nederlandse goedkeuring van een grondwet voor de Europese Unie. Nadien is een parlementaire meerderheid ontstaan voor het voorstel om onder bepaalde voorwaarden niet-bindende, juist uit burgerinitiatief voortkomende volksstemmingen mogelijk te maken over wetsvoorstellen die al door regering en parlement aangenomen zijn. Dat heeft uiteindelijk geresulteerd in de Wet raadgevend referendum,

die op 1 juli 2015 in werking is getreden (Hendriks, van der Krieken, & Wagenaar, 2017, pp. 60-75).

Sinds die wet van kracht is, heeft eenmaal een raadplegend referendum plaatsgevonden. Op 6 april 2016 mochten stemgerechtigden zich uitspreken vóór of tegen de ratificatie van een associatieverdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne. De toenmalige regering, bestaande uit ministers van VVD- en PvdA-huize, wilde dat verdrag ratificeren, maar vond haar beleidsvoornemen in de uitslag van het referendum niet bevestigd: van de stemgerechtigden die ter stembus togen, verwierp 61% het regeringsstandpunt. De regering, die wettelijk gezien niet aan de uitslag van het referendum gebonden was, zat desondanks in een moeilijk parket: aangezien de VVD en de PvdA niet over een meerderheid in de Eerste Kamer, die 75 zetels telt, beschikten, zou ze alleen alsnog tot ratificatie kunnen overgaan wanneer bij andere partijen voldoende welwillendheid daarvoor aanwezig zou zijn. Omdat naast de Eerste Kamerfracties van de VVD en de PvdA, die samen over 21 zetels beschikten, alleen de in totaal 15 Eerste Kamerleden

namens D66, GroenLinks en de Onafhankelijke Senaatsfractie zich unaniem achter het regeringsstandpunt schaarden, waren voor een meerderheid van 38 zetels nog twee stemmen van senatoren van andere fracties nodig. Doordat de senaatsfracties van de PVV, de SP, de PvdD, de SGP en 50Plus, die tezamen 24 zetels telden, duidelijk aangaven collectief tegen ratificatie te stemmen, en de drie Eerste Kamerleden namens de ChristenUnie lange tijd de indruk gaven hetzelfde te zullen doen, lag de beslissing over het al dan niet bekrachtigen van het associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne in handen van de enige senaatsfractie die zich voorafgaand aan de stemming over het verdrag niet op een gezamenlijk standpunt liet vastpinnen: de fractie van het CDA. De twaalf christendemocratische senatoren wilden naar eigen inzicht stemmen, maar stonden niettemin onder de nodige druk; hoewel het CDA als partij tegen referenda en vóór het associatieverdrag was, hadden hun partijgenoten in de Tweede Kamer namelijk al vóór het referendum bij monde van Pieter Omtzigt laten weten de uitslag van het referendum te zullen respecteren indien de opkomst van 30% die vereist is voor geldigheid, zou worden gehaald. Daaraan werd met een opkomst van iets meer dan 32% nipt voldaan. De christendemocratische Tweede Kamerfractie hield woord. Tot woede en hoon van tegenstanders van het associatieverdrag stemden negen van de twaalf CDA-Eerste Kamerleden in mei 2017 daarentegen vóór ratificatie (Righton, 2017a).

Het beeld dat het CDA in de nasleep van het Oekraïne-referendum te zien gaf, was in hoofdzaak een gevolg van het niet-bindende karakter van de volksstem-

mingen waarin de Wet raadgevend referendum voorziet. In partijen verenigde volksvertegenwoordigers hebben bij een raadgevend referendum niet de 'bemiddelende' functie tussen electoraat en politiek die zij normaal gesproken vervullen, maar het blijft wél aan hen een definitieve beslissing te nemen over een bij een referendum aanhangig wetsvoorstel (Lucardie, 1997; Steur, 2005; van Holsteyn, 2015). Dat kan een zeker opportunisme in de hand werken. Partijen kunnen de uitkomst van een referendum als pressiemiddel (in het geval van oppositiepartijen) of extra rechtvaardigingsgrond (in het geval van coalitiepartijen) gebruiken wanneer die hun eigen standpunt bekrachtigt, maar eenvoudigweg negeren wanneer die hen onwelgevallig is. Bij (een deel van) de kiezers kan dat afbreuk doen aan de legitimiteit van de politiek, terwijl de mogelijkheid om niet-bindende correctieve referenda te initiëren juist bedoeld is om een gepercipieerde kloof tussen burger en politiek te verkleinen (van Holsteyn, 2008; van Stokkom, Becker, & Eikenaar, 2012, p. 19). Anderzijds valt te betwijfelen hoeveel legitimiteit uitgaat van een volksraadpleging zélf, die wordt gehouden overeenkomstig de voorwaarden van de referendumwet die in 2015 geëffectueerd werd: de opkomst van 30% van de kiesgerechtigden die nodig is voor de geldigheid van een referendum, is niet alleen vrij laag, maar werkt ook in het voordeel van tegenstanders van de wet waarover wordt gestemd – tegenstanders hebben er immers baat bij zoveel mogelijk gelijkgestemden te mobiliseren, terwijl voorstanders erop moeten gokken of een lage opkomst juist in hun voordeel is (van Praag,

2016). Politieke partijen zien zich, op hun beurt, voor de vraag gesteld of ze zich al dan niet aan de uitkomst van een referendum moeten conformeren. In de maanden na het Oekraïnerferendum werd met die vraag in CDA-gelederen overduidelijk geworsteld: de christendemocraten gaven er blijk van niet goed raad te weten met de spanning die ontstaan was tussen de uitkomst en het raadgevende karakter van het referendum, het beleidsvoornemen van de regering en hun eigen officiële partijstandpunt, waardoor zij de indruk wekten intern verdeeld te zijn en een zwakke koers te varen ('Oppositierol laat CDA dwalen', 2016).

Die indruk werd enkele maanden na de stemming over het Oekraïneverdrag in de Eerste Kamer nog eens versterkt door partijleider en voorzitter van de Tweede Kamerfractie van het CDA Sybrand van Haersma Buma. Direct nadat medio oktober 2017 bekend werd dat de benodigde 300.000 handtekeningen waren verkregen om een referendum over herziening van de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (door tegenstanders spottenderwijs aangeduid als 'sleepwet') af te dwingen, gaf Buma te kennen dat de regering, waarin naast zijn eigen CDA ook de VVD, D66 en de ChristenUnie zitting hebben, de sleepwet bij een geldige overwinning van tegenstanders van de wet bij het referendum niet alsnog zou moeten intrekken. Waar hij zijn fractie de uitkomst van het Oekraïnerferendum nog had laten respecteren, daar verklaarde hij nu juist de uitkomst van het 'sleepwetreferendum' (dat heeft plaatsgevonden op 21 maart 2018) op voorhand te verwerpen. Met zijn beslissing het ene referendum radicaal an-

ders tegemoet te treden dan het andere, oogstte hij onvrede en onbegrip (Righton, 2017b).

De vraag die opwelt uit de posities die binnen het CDA zijn gekozen in de casus van het Oekraïnerferendum enerzijds en in die van het sleepwetreferendum anderzijds, is: voor welke positie valt het meest te zeggen? Aan de hand van een analyse van christendemocratische gedachtevorming over volksinvloed op het politieke besluitvormingsproces in drie eerdere fasen in de staatkundige geschiedenis van Nederland waarin dergelijke volksinvloed in het politieke debat, net als tegenwoordig, centraal stond, wil ik betogen dat het stemgedrag van de CDA-senaatsfractie in de nasleep van het Oekraïnerferendum en de houding van Buma ten aanzien van het sleepwetreferendum *op historische gronden* beter te verdedigen zijn dan de opstelling van de christendemocratische Tweede Kamerfractie rondom de eerstgenoemde volksraadpleging. Zoals ik laat zien in de eerste fase die ik behandel, namelijk de lange aanloop naar de invoering van algemeen kiesrecht en een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917/1919, is de christendemocratie in Nederland geboren uit verzet tegen volksinvloed op 'atomistische' wijze. Dat had als consequentie dat de drie partijen die in 1980 zouden opgaan in het CDA uiteindelijk geen uitweg hebben gezocht uit de 'crisis der democratie' van de jaren 1930, de tweede fase die ik onderscheid, door te streven naar een corporatieve ordening van het staatsbestel – een ordening die gefundeerd zou zijn op gedeelde belangen van individuen in plaats van gemeenschappen waarin dezelfde levens-

beginselen werden beleden en die door politieke partijen gerepresenteerd werden. Dat had ook als consequentie dat toen dergelijke beginselgemeenschappen in de jaren 1960, tijdens de derde fase waaraan ik aandacht besteed, begonnen te eroderen en de band tussen kiezer en gekozene minder vanzelfsprekend werd, het CDA en zijn voorgangers toch hebben vastgehouden aan een stelsel waarin politieke partijen de verbindende schakels tussen burger en bestuur vormen, en zich nadien zijn blijven verzetten tegen vormen van directe democratie, waaronder het referendum. Mijn centrale these is dat twee 'gedraglijnen' als rode draden door de geschiedenis van de Nederlandse christendemocratie lopen, die, toegepast op de casussen van de Oekraïne- en sleepwetreferenda, niet anders dan tot instemming kunnen leiden met de wetgeving die in die referenda ter discussie wordt gesteld.

Fase 1: representatieve democratie en confessionele politiek tot 1917

De geschiedenis van de christendemocratie in Nederland gaat terug tot het jaar 1849, toen historicus-jurist Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) voor het eerst zitting kreeg in de Tweede Kamer. Zijn staats- en maatschappijbeschouwing laat zich samenvatten als 'antirevolutionair' en 'christelijk-historisch'. 'Antirevolutionair' wil zeggen dat Groen het laakte wanneer de mens zich opstandig betoont tegenover zijn Schepper door de Schrift niet (meer) als normatief voor

de ordening van staat en maatschappij te erkennen, zoals ten volle in de beginselen van de Franse Revolutie van 1789 tot uitdrukking kwam. Die beginselen gingen uit van volkssoevereiniteit, de idee dat het openbaar gezag regeert bij de gratie van het volk in plaats van God en zich daarom zou moeten leiden door de 'wil' van dat volk (Groen van Prinsterer, 1847). 'Christelijk-historisch' betekent dat de gang der geschiedenis volgens Groen moet worden begrepen als voortgaande openbaring Gods en dat het 'historisch geworden' in het heden daarom noch zonder meer zou moeten worden geconserveerd, noch zonder meer zou moeten worden verworpen – het eerste was contrarevolutionair, het tweede revolutionair (Groen van Prinsterer, 1846). Groen pleitte dan ook niet voor een terugkeer naar de situatie van vóór de Franse Revolutie. Waar hij zich tegen verzettede, was de grondvesting van dat staatsbestel op de notie van volkssoevereiniteit, zoals de liberalen, die halverwege de negentiende eeuw dominant waren in het parlement, verdedigden (van Vliet, 2008, pp. 47-49).

Zijn verwerping van volkssoevereiniteit hield niet in dat Groen, anders dan de groep der conservatieven die in die tijd bestond, afkerig was van een ruime volksinvloed op het parlementaire gebeuren. Integendeel zelfs; al in zijn *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin* (p. 106), gepubliceerd in 1840, stelde hij "het niet ongepast [te] achten de willekeur der vertegenwoordigers ten aanzien hunner committenten enigszins te beperken. [...] Er zal mogelijkheid moeten zijn tot eene soort van lastgeving, van mandaat, indien men waarheid in de ver-

tegenwoordiging wil [...]". Die lastgeving zocht Groen in "een zedelijke band" die tussen kiezer en gekozene bij de stembus zou moeten worden gelegd (Groen van Prinsterer, 1866, p. 55). Hij wilde geenszins tornen aan de onafhankelijkheid van de individuele parlementariër, die zich zelfstandig, in volle eerbiediging van zijn geweten, een oordeel moest vormen over wat in het parlement werd besproken. In de aanloop naar verkiezingen zou een (kandidaat-)Kamerlid wel duidelijk moeten maken hoe hij dacht over de grote politieke kwesties van dat moment. Kiezers zouden zo in staat gesteld worden om te bepalen of de betreffende kandidaat politiek wilde bedrijven in een geest die in overeenstemming was met hun eigen levensbeginselen (De Stuers, 1869, pp. 98-100, 117-118).

Groen meende dat een uitbreiding van het kiesrecht, dat destijds was voorbehouden aan mannen die een bepaald percentage aan belastingen moesten afdragen, in de lijn der geschiedenis lag, maar voelde niets voor de toekenning van kiesrecht aan ieder meerderjarig individu; dat laatste zag hij als een consequente gevolgtrekking van het beginsel van volkssoevereiniteit (Gerretson, 1974, p. 119). In plaats van via algemeen kiesrecht zou de ruime volksinvloed die hij voorstond zich op 'organische' wijze moeten doen gevoelen, "in de menigvuldigheid der maatschappelijke toestanden en verkregen regten, [waarin de bevolking] zich vertoont en ontwikkelt" (Groen van Prinsterer, 1849, p. 12). Om een ruime volksinvloed te garanderen, zou niet zozeer het aantal kiesgerechtigden moeten worden verhoogd, als wel het parlement dusdanig

moeten worden samengesteld dat alle levensbeginselen die in het volksleven tot uitdrukking kwamen, in zijn midden werden gerepresenteerd. Groen had daarom moeite met de wijze waarop Tweede Kamerleden sinds 1848 werden verkozen: tijdens verkiezingen was Nederland opgedeeld in districten, waarbinnen de kandidaat die een meerderheid van de stemmen wist te vergaren naar het parlement werd afgevaardigd. Minderheden bleven zo van vertegenwoordiging verstoken (Groen van Prinsterer, 1865, p. 31). In lijn met zijn opvatting van de Tweede Kamer als 'kampplaats' van beginselen, beriep Groen zich, tegenover liberale collega-parlementariërs die hem voor de voeten wierpen nauwelijks steun onder het electoraat te genieten en derhalve "een veldheer zonder leger" te zijn, op "het volk achter de kiezers", de dragers van dezelfde beginselen als hij (Smitskamp, 1945, p. 29). Het parlement zou dan wel ruime volksinvloed moeten ondergaan, regeermacht kwam hem stellig niet toe. Groen heeft altijd beklemtoond dat de regering, als instelling Gods, niet gebonden is aan de volkswil (oftewel aan datgene wat een meerderheid in het parlement wenst), maar haar beleid, gewetensvrijheid eerbiedigend, moet toetsen aan het Woord van Hem aan Wie ze haar gezag ontleent (van Dijk & Massink, 1998, pp. 34-35).

Na de dood van Groen in 1876 wierp theoloog-journalist Abraham Kuyper (1837-1920) zich op als aanvoerder van diegenen die in Groens geest politiek wilden bedrijven, de zogeheten 'antirevolutionairen'. Kuyper wilde de zedelijke band tussen kiezer en gekozene maximaal verinnigen, waartoe partijvorming hem het

aangewezen middel scheen. Een hecht georganiseerde partij zou antirevolutionaire kiezers en (kandidaat-)parlementariërs niet louter rondom de stembus verzamelen, zoals Groen zich de zedelijke band tussen hen nog had voorgesteld, maar tussen hen een duurzaam (want ook buiten verkiezingstijd bestaand) verband tot stand brengen. Ze zou het medium zijn door middel waarvan kiezers zich met hun vertegenwoordigers in verbinding konden stellen en een woordje over politieke kwesties konden meespreken. Die partij zou zich moeten vormen rondom een programma van beginselen, waarin duidelijk zou moeten worden vastgelegd wat staatkunde op antirevolutionaire grondslag precies behelsde, én waaraan allen die tot de gelederen van antirevolutionaire volksvertegenwoordigers wilden toetreden, zich zouden moeten committeren (de Jong, 1999, p. 79).

Kuyper kreeg gedaan wat hij beoogde: hij wist in 1879 de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in het leven te roepen, op de grondslag van een vuistdikke uiteenzetting van beginselen (*Ons Program*), die hij een jaar eerder had voltooid. Kuyper bouwde voort op de staatkundige beschouwingen van Groen, maar legde daarbij eigen accenten en voegde daaraan volstrekt originele denkbeelden toe (Krijger, 2015a). Hij beklemtoonde bijvoorbeeld sterker dan Groen dat het de overheid niet toekomt de bestrijding van welke levensvisie dan ook, godloochening inclusief, ter hand te nemen (Kuyper, 1907, pp. 60-94). In de sfeer van de staat zou de strijd tussen levensbeginselen uitsluitend moeten plaatsvinden in het parlement. Dat wil zeggen, in de Tweede Kamer. Dat lagerhuis van de

Staten-Generaal wilde Kuyper getransformeerd zien tot 'Politieke Staten', waarin dragers van verschillende beginselen met elkaar in debat traden en regeringsvoorstellen toetsten aan die beginselen. Die visie was diametraal tegengesteld aan die van liberalen en conservatieven, volgens wie Kamerleden juist behartigers van een verondersteld algemeen belang zouden moeten zijn (Loots, 2004, p. 53).

De Eerste Kamer wenste Kuyper om te vormen tot 'Corporatieve Staten', waarin niet de diverse beginselen die aangehangen werden onder het volk tot uitdrukking zouden komen, maar waar vertegenwoordigers van groepsverbanden die door de tijd heen gegroeid en in het maatschappelijke leven verankerd waren, de belangen van de eigen groep konden verdedigen. Kuyper stelde het zich voor dat in elke gemeente elke groep met gedeelde belangen (hetzij een stand, hetzij een beroepsgroep, hetzij een geloofsgemeenschap) zich in een 'corporatie' zou verenigen en, al naargelang haar numerieke omvang, een aantal zetels in de gemeenteraad zou toekomen. Vanuit de gemeenteraad zouden vervolgens leden naar de Provinciale Staten worden afgevaardigd, die op hun beurt de leden van de Corporatieve Staten zouden kiezen. Zo zou het volk "in de menigvuldigheid der maatschappelijke toestanden en verkregen regten", zoals Groen het had omschreven, op 'organische' wijze zijn invloed doen gelden. De Politieke Staten zouden eveneens een 'organische' samenstelling moeten hebben. Het middel daartoe bestond uit algemeen kiesrecht voor gezinshoofden. Kuyper beschouwde gezinnen als geestelijke eenheden, waarvan de leden gedeelde levens-

beginselen beleden. Die levensbeginselen zouden naar evenredigheid vertegenwoordigd moeten zijn in dat orgaan van de Staten-Generaal dat volgens Kuyper voor beginselstrijd was bedoeld, zodat levensbeschouwelijke minderheden niet langer van invloed verstoken bleven (Kuyper, 1907, pp. 185-212).

Stemrecht per gezin contrasteerde zowel met het bestaande censuskiesrecht, waarbij toegang tot de stembus aan vermogende mannelijke staatsburgers was voorbehouden, als met algemeen stemrecht voor iedere staatsburger – deze beide vormen van stemrecht stoelden op een ‘atomistische’ maatschappijopvatting, waarin de samenleving als een verzameling individuen in plaats van organische gemeenschappen werd beschouwd. Over de manier waarop en het tempo waarin gezinshoofdenkiesrecht verwezenlijkt zou moeten worden, liepen de meningen in de antirevolutionaire gelederen uiteen. Een voorstel ingediend door de toenmalige vooruitstrevend-liberale minister van Binnenlandse Zaken J.P.R. Tak van Poortvliet (1839-1904) in 1892 om het kiesrecht toe te kennen aan alle niet-analfabete meerderjarige mannen, bleek dienaangaande een twistappel in de ARP te zijn. Van buiten het parlement zette partijleider Kuyper de antirevolutionaire Tweede Kamerfractie onder druk om met het voorstel in te stemmen; hier deed zich volgens hem eindelijk een kans voor om de antirevolutionaire beginselen evenrediger in de Kamer vertegenwoordigd te krijgen. Maar het gros van die Kamerfractie, daarin gesteund door haar voormalige voorzitter A.F. de Savornin Lohman (1837-1924), meende dat het voorstel van Tak van Poortvliet op

een atomistische maatschappijopvatting was gebaseerd en daarom uit trouw aan de antirevolutionaire beginselen beslist afkeuring verdiende. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1894, die voor de ARP tumultueus waren verlopen en waarin beiden een Kamerzetel verwierven, formeerden Kuyper en Lohman afzonderlijke fracties. Hoewel het voorstel van Tak van Poortvliet sneuvelde, werd de breuk niet gelijmd: uit de fractie rond Lohman kwam in 1898 de Vrij-Anti-Revolutionaire Partij voort (Kuiper, 1994, pp. 84-89).

Zoals zijn benadering van dat voorstel liet zien, had Kuyper een strakke partijdiscipline voor ogen. De lijnen tussen Kamerfractie en partijbestuur dienden volgens hem kort te zijn; parlementariërs zouden de in te nemen standpunten en de te volgen tactiek in Kamerdebatten moeten afstemmen met het partijbestuur (het Centraal Comité), waarbij de stem van de partijleider (*in casu* Kuyper zelf) doorslaggevend zou moeten zijn, om zo tot een eenduidige ‘partijlijn’ te komen. Op vergaderingen met afgevaardigden van alle antirevolutionaire kiesverenigingen in het land (zogeheten deputaten) zou die partijlijn (achteraf) moeten worden verantwoord en ter adhesie moeten worden voorgelegd. Bovendien zou tijdens die vergaderingen op toekomstige zetten in het parlementaire schaakspel moeten worden geanticipeerd, waardoor kiezers min of meer mochten verwachten welke stellingen antirevolutionaire Kamerleden zouden betrekken (Kuyper, 1907, pp. 130-132; Janssens, 2001, p. 80). De op gedeelde beginselen gestoelde ‘zedelijke band’ tussen kiezer en gekozene stelde Kuyper zich dan ook voor als een partijband; Kamerle-

den zouden niet moeten handelen in strijd met de verwachtingen op basis waarvan zij waren verkozen, en idealiter collectief aan de vastgelegde partijlijn moeten vasthouden. De partijlijn diende als maatstaf ter beoordeling van regeringsbeleid, wat van de fractie een oppositionele houding vereiste. De regering had, op haar beurt, rekening te houden met de Kamermeerderheid dankzij welke ze in het zadel was geholpen; ze ontleende haar gezag weliswaar niet aan het volk, maar kon zonder voldoende steun in de volksvertegenwoordiging geen wetten uitvaardigen. In het staatsbestel naar Kuypers ideaal hadden Kamerfracties in de praktijk daarom een machtige positie.

Lohman en zijn medestanders dachten meer gouvernementeel. Een Kamerlid zou volgens hen niet gebonden moeten zijn aan de verwachtingen die gewekt zijn bij zijn kiezers en aan besluiten die overeengekomen zijn met een partijbestuur, die beide tot uitdrukking komen in een ondubbelzinnige partijlijn. Wat wetsvoorstellen beoordelen en indienen betrof, zouden Kamerleden in volstrekte onafhankelijkheid, zonder enige dwang die van buitenaf op hen inwerkt, eigen afwegingen moeten maken. Zij zouden daarbij niet vanuit partijbelangen moeten handelen, maar uitsluitend vanuit een 'juridische' blik naar eigen inzicht moeten bepalen of bij het opstellen en uitvoeren van wetten sprake was van rechtmatig openbaar bestuur, en de regering, ongeacht haar signatuur, daarom constructief in plaats van oppositioneel tegemoet moeten treden (van Spanning, 1988, pp. 121-126, 141-149). Naar vrij-antirevolutionaire opvatting was de volksvertegenwoordiging

immers niet bedoeld om pressie op het landsbestuur uit te oefenen, maar om de overheid met raad bij te staan door de levensbeginselen die onder het volk aangehangen werden tot uitdrukking te brengen (de Jong, 2008, pp. 115-117). Het parlement zou van die levensbeginselen een afspiegeling in de juiste demografische verhoudingen te zien moeten geven, wat in de kring van vrij-antirevolutionairen en andere door Groen geïnspireerde, van Kuyper afkerige groepen die zich in 1908 met hen verenigden in de Christelijk-Historische Unie (CHU), resulteerde in een sterke voorkeur voor een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging en gezinshoofdenkiesrecht (Loots, 2004, pp. 79-81).

Waar, enigszins gechargeerd gezegd, voor Kuyper het zwaartepunt in het staatsleven lag bij partijen die in het parlement vertegenwoordigd waren, daar lag het voor Lohman bij de Kroon, oftewel bij het staatshoofd en zijn verantwoordelijke ministers. Partijen speelden in de staatkundige opvattingen van Lohman überhaupt geen prominente rol. Functionerend zonder landelijk bestuur dat feitelijk de touwtjes in handen had, zou hun voornaamste activiteit beperkt moeten blijven tot verkiezingstijd en tot het niveau van de kiesverenigingen, en moeten bestaan uit het selecteren van beginselvaste, karaktervolle en kundige kandidaten. De 'zedelijke band' tussen kiezer en gekozene verbeeldde Lohman zich dan ook niet als een partijband, maar als een vertrouwensband; wanneer een kandidaat-Kamerlid getuigenis had afgelegd van de politieke beginselen van waaruit hij politiek wilde bedrijven – meer hoefde hij volgens Lohman

niet te doen, opdat hij zijn zelfstandigheid niet zou prijsgeven aan zijn kiezers met belofte over in te nemen standpunten – en een kiezer in hem een geestverwant had herkend, dan diende die kiezer er vervolgens op vertrouwen dat hij die beginselen consciëntieus van een toepassing zou voorzien (de Savornin Lohman, 1932, pp. 47-53). Eenmaal verkozen, had hij niet slechts aan zijn eigen kiezers te denken, maar het gehele volk te dienen. Terwijl het volk in liberale ogen een optelsom van individuen was, en in de ARP voor een organisch samenstel van gemeenschaps- of groepsverbanden werd gehouden, daar benaderden Lohman en de zijnen het veel meer als eenheid, geworteld in een land dat in de loop van de geschiedenis een eigen karakter ontwikkeld had. Naar christelijk-historisch inzicht was het eigen nationale karakter van Nederland protestants. De andere groeperingen die naast de vrij-antirevolutionairen in de CHU opgingen, verengden dat tot Nederlands-hervormd. Het nationale karakter zou in christelijk-historische optiek niet alleen door Kamerleden, maar ook door de regering als leidmotief in het nemen van beslissingen moeten worden genomen (de Jong, 2008, pp. 117-126).

Het nationale karakter van Nederland mocht vanuit christelijk-historisch perspectief dan wel protestants zijn, of zelfs specifiek belichaamd zijn door de Nederlandse Hervormde Kerk, dat nam niet weg dat ruim een derde van de Nederlandse bevolking rooms-katholiek was. Geïnspireerd door *Ons Program*, waarmee Kuyper in 1879 de grondslag had gelegd voor een partijorganisatie van antirevolutionairen, ontwierp priester H.J.A.M.

Schaepman (1844-1903), die sinds 1880 in de Tweede Kamer zetelde, in 1883 een *Proeve van een program*, waarrond rooms-katholieke (kandidaat-)politici en kiezers zich als een afzonderlijke partij konden verenigen (Bornewasser, 1995, pp. 13-20). Schaepman stelde dat rooms-katholieken niet slechts in hun strijd voor staatsbestemming van bijzonder onderwijs, maar zelfs in grote lijnen in staatsvisie met de antirevolutionairen overeenstemden. Net als naar antirevolutionaire overtuiging, zo meende hij, viel ook op rooms-katholiek standpunt niet anders te komen dan tot een organische maatschappijopvatting en een verwerping van volksovereïntiteit: God, zo vermeldde de leerstellingen van de Rooms-Katholieke Kerk immers, had natuurlijke geledingen in Zijn schepping aangebracht en was de bron van alle gezag. Schaepman zei Kuyper daarom na dat in de politiek niet slechts een scheidslijn liep tussen liberalen en niet-liberalen, maar sprake was van een veel verder gaande antithese tussen schending en eerbiediging van Gods scheppingsorde en opperheerschappij (Gribling, 1978, p. 136).

Hoewel Schaepman geen kerkelijke partij, die uit was op vermenging van staats- en canoniek recht en rechtstreeks zou worden aangestuurd door het Nederlandse bisschoppencollege, voor ogen stond, nam wat protestanten de 'zedelijke band' tussen kiezer en gekozenen noemden, bij Schaepman toch de vorm aan van een kerkelijke band. In representatie door een kerkgenoot zou voor rooms-katholieke kiezers de waarborg moeten liggen dat hun gemeenschappelijke belangen als leden van dezelfde kerkgemeenschap het best gediend zouden zijn. Een

rooms-katholieke partij was bedoeld om hen die waarborg te garanderen. Ze beoogde immers “de Katholieke Nederlanders tot eenstemmig handelen op staatkundig gebied te bewegen” (Schaepman, 1883, p. 36). Structurele samenwerking in een duurzaam (partij)verband zou er volgens Schaepman toe leiden dat Kamerleden hun eigen overtuigingen dienstbaar zouden maken aan het collectief – het rooms-katholieke volksdeel – waarvan dat verband de representatie vormde, en bijgevolg met elkaar in harmonie zouden (proberen te) brengen (Bornewasser, 1995, pp. 19-20). Om ervoor te zorgen dat de Kamer uiteindelijk een getrouwe afspiegeling van de maatschappij te zien zou geven, verlangde Schaepman “een regeling van het kiesrecht, waardoor de invloed van het volk op de verkiezingen zich, ook in de vertegenwoordiging der minderheden, kan openbaren” (Schaepman, 1883, p. 33). Die regeling stelde hij zich in algemene termen voor als een uitbreiding van het aantal kiesrechtgerechtigden en aanzetten tot een stelsel van evenredige vertegenwoordiging (Loots, 2004, pp. 54-57, 89-96).

De *Proeve* vond aanvankelijk nauwelijks bijval. Rooms-katholieke parlementariërs zagen niet direct het nut in van een partij als schakel tussen kiezer en gekozene, juist omdat zij ervan uitgingen dat de rooms-katholieke kiezer zijn stem toch wel op een kerkgenoot zou uitbrengen (Bornewasser, 1995, pp. 20-23). Die houding veranderde toen, contrair aan de wens van de meeste rooms-katholieke Kamerleden maar onder toejuiching van Schaepman, het kiesrecht naar het einde van de negentiende eeuw toe steeds meer

Nederlandse mannen ten deel viel. Centralisering en nadere aaneensluiting waren onvermijdelijk geworden om niet het gevaar te lopen in het verkiezingsgeweld het onderspit te delven. De noodzaak daartoe werd acuut na de invoering van algemeen actief en passief kiesrecht voor mannen, passief kiesrecht voor vrouwen en een landelijk kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917, en de toekenning van actief kiesrecht aan vrouwen in 1919, wat resulteerde in de officiële totstandkoming van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in 1926.

Samengevat: tegenover de ‘atomistische’ opvatting dat de politiek dienstbaar zou moeten zijn aan wat uit het stemgedrag van een meerderheid van individuele kiezers als ‘volkswil’ kenbaar wordt, stelden antirevolutionairen, christelijk-historischen en rooms-katholieken dat het Nederlandse volk op ‘organische’ wijze in het staatsbestel zou moeten worden gerepresenteerd door middel van een ‘zedelijke band’ tussen kiezer en gekozene die berust op overeenstemming in levensbeginselen en tot uitdrukking komt in een politieke partij.

Fase 2: de ‘crisis der democratie’ in de jaren 1930

De wijziging van het kiesstelsel in 1917 bracht de drie confessionele partijformaties – rooms-katholieken, antirevolutionairen en christelijk-historischen – in het centrum van de macht; ze verkregen samen een duurzame meerderheid in het parlement en op grond daarvan

het monopolie op regeringsvorming. Bij rooms-katholieken en antirevolutionairen fungeerde de partij als kleefstof tussen parlement en regering; politieke stabiliteit was gelegen in de collectieve, loyale steun die Kamerleden gaven aan een regering waarin partijgenoten zitting hadden, in ruil waarvoor de regering de belangen van de kiezers die zij vertegenwoordigden verdisconteerde in het regeringsbeleid. Bij de CHU bleven Kamerleden van een al te strakke fractiediscipline gevrijwaard – “niet de majoriteit, maar de autoriteit”, namelijk de autoriteit van het Woord Gods dat door ieder Kamerlid individueel geïnterpreteerd werd, gold in de CHU-fractie als stelregel (van Spanning, 1988, pp. 129-131) – en bleven parlement en regering meer op afstand van elkaar staan – “hoe minder bij de Kroon, hoe minder partijman”, luidde de christelijk-historische richtlijn voor ministers (ten Hooven, 2008, p. 30). Niettemin dwong de transformatie van het kiesstelsel de CHU ertoe zich meer als een ‘echte’ partij te gedragen: aan enige afstemming tussen de regering en de meerderheidspartijen in het parlement viel niet te ontkomen, terwijl campagnevoering en kandidaatstelling op nationaal niveau zonder landelijk partijbestuur met beslissingsbevoegdheid simpelweg onmogelijk waren (de Jong, 2008, pp. 145, 154-156).

Die ontwikkeling was lang niet alle christelijk-historischen naar de zin. De beslissende rol die in het kiesstelsel dat bestond na 1917 was weggelegd voor partijen, leidend tot een politisering van levensbeschouwelijke (en sociaaleconomische) scheidingslijnen in het Nederlandse volksleven, stond haaks op de christelijk-

historische benadering van het volk als een eenheid. Naar het gevoel van sommigen in de kring van de CHU werkte partijstrijd verlamvend op de dienstbaarheid van burgers aan het algemeen welzijn én op het zedelijke gehalte en de slagkracht van de politiek (de Jong, 2008, pp. 161-167). Dergelijke kritiek op de inrichting van het staatsbestel welke ook uit het liberale kamp op en viel vanaf de vroege jaren 1930 in vrijwel alle politieke gezindten te beluisteren (de Jonge, 1968). Alom werd gesproken over een ‘crisis der democratie’, ingegeven door de perceptie dat de wetgevende macht, die stoelde op compromissen tussen partijen, niet of niet snel genoeg tot afdoende en bevredigende oplossingen van de genoemde problemen wist te komen. Het invloedrijke CHU-lid B.C. de Savornin Lohman (1883-1946) zag een uitweg uit de crisis door de overheid het recht te geven “eigen inzicht, desnoods tegen den wil der meerderheid te doen gelden” (de Savornin Lohman, 1931, p. 7), waarbij hij de afstand tussen regering en parlement die in christelijk-historische kring gekoesterd werd tot het uiterste oprekte. Op de rechterflank van de CHU, waartoe De Savornin Lohman behoorde, redeneerde men dat versterking van het openbaar gezag de regering in staat stelde niet langer met de bestaande partijpolitieke verdeeldheid onder het volk rekening te hoeven houden, maar het volk als eenheid te nemen en zo daadkrachtig op te treden (van Spanning, 1988, pp. 336-340, 353-356).

Op de linkerflank van de CHU zochten J.R. Snoeck Henkemans (1862-1945) en G.E. van Walsum (1900-1980) naar een oplossing van de ‘crisis der democratie’

door eveneens een benadering van het volk als eenheid als uitgangspunt van een staatkundige hervorming te nemen. Zij wensten de regering niet op grotere afstand van het in het parlement door diverse partijen vertegenwoordigde volk te plaatsen, maar de volksvertegenwoordiging anders in te richten. Beiden putten daarbij inspiratie uit de corporatieve ordeningsprincipes die de Portugese minister-president A. de Oliveira Salazar (1889-1970) in 1933 in eigen land had weten door te voeren. Snoeck Henkemans, van Walsum en vele andere CHU'ers stelden met afschuw vast dat rooms-katholieken en antirevolutionairen de antithese niet alleen in de politiek, maar ook in de bredere maatschappij als beginsel lieten gelden. Beide groepen waren er vanaf het vierde kwart van de negentiende eeuw mee begonnen zich in alle sectoren van het culturele, economische en sociale leven afzonderlijk te organiseren. Sociaal-democraten waren hen daarin gedeeltelijk gevolgd, naast wie een restcategorie overbleef van burgers die aan 'algemene' of 'neutrale' organisaties de voorkeur gaven. Wat zich had voorgedaan, was, voor een groot deel langs levensbeschouwelijke lijnen, een geïnstitutionaliseerde opdeling in 'volksdelen', die elk door middel van partijen die hen representeerden in het parlement voornamelijk beoogden hun eigen belangen veilig te stellen. Om die 'verzuiling' te doorbreken, de regering meer armslag te geven en de economie vlot te trekken, meenden Snoeck Henkemans en van Walsum dat, naar analogie van het corporatief geordende Portugal, groepen met gedeelde belangen in het culturele, economische en sociale leven, over

levensbeschouwelijke grenzen heen, in het staatsbestel vertegenwoordiging zouden moeten vinden (Snoeck Henkemans, 1941; van Walsum, 1941). In rooms-katholieke kring vonden corporatieve principes zoals die in Portugal vorm kregen, eveneens weerklank – (uiteraard) niet uit weerzin tegen de verzuiling, maar omdat de ordeningsidealen van de voormalige seminarist Salazar nauw aansloten op de staats- en maatschappijinrichting die paus Pius XI (1857-1939) in 1931 in zijn encycliek *Quadragesimo Anno* had geschetst (Vaessen, 1988, p. 87). In 1935 pleitte RKSP'er C.P.M. Romme (1896-1980) bijvoorbeeld voor inpassing van corporatieve representatie in het staatsbestel (Saleminck, 1995, p. 166).

In de ARP is in de jaren 1930 weliswaar studie van het corporatisme gemaakt, maar tot pleidooien zoals die van de christelijk-historischen Snoeck Henkemans en van Walsum en de rooms-katholiek Romme heeft dat niet geleid (Krijger, 2015b, pp. 459-460). Dat mag op het eerste gezicht opmerkelijk heten – Kuyper had in *Ons Program* immers een lans gebroken voor een corporatieve inrichting van de Eerste Kamer, wat hij in 1917, in een tweedelige toelichting op en toepassing van de antirevolutionaire beginselen, andermaal had gedaan (Kuyper, 1917, pp. 315-320). Bij nadere beschouwing mag het evenwel geen verbazing wekken dat een staatshervorming in corporatieve geest in de jaren 1930 in de ARP geen enthousiasme losmaakte. Voor een versteviging van het staatsgezag om politiek en economisch orde op zaken te stellen, waartoe de corporatieve omwenteling in Portugal had gediend, achtten antirevolutionairen

– en velen met hen – in Nederland een corporatieve staats- en maatschappijvorm niet noodzakelijk; ARP-voorman H. Colijn (1869-1944) profileerde zich – met succes – als ‘sterke man’ die Nederland uit de crisis zou halen (Krijger, 2015b, p. 460). Colijn voelde zelf niets voor een “te sterk staatsingrijpen in het sociale en economische leven”, zonder welke de volgens hem “al te pretentieuze ordeningsidealen van het corporatisme” onuitvoerbaar waren (de Bruijn, 1987, pp. 60-61). Eenzelfde afkeer van vergaande overheidsbemoeienis met de inrichting van economie en maatschappij zal er de oorzaak van zijn geweest dat corporatistische idealen in de CHU evenmin gereede ingang vonden en alleen door voorstanders van een meer dirigistisch sociaaleconomisch staatsbeleid als Snoeck Henkemans en van Walsum zijn gehuldigd. De maatschappelijke en politieke werkelijkheid maakte uitvoerbaarheid van die idealen bovendien simpelweg illusoir. Antirevolutionairen waren volstrekt niet bereid de maatschappij-inrichting die door hen gekoesterd werd door een corporatieve te vervangen, omdat dat een loochening zou betekenen van het antithesebeginsel, dat voor hen zo wezenlijk was.

Bovendien was corporatieve representatie, waartoe Kuyper de ‘Corporatieve Staten’ in het leven had willen roepen, al min of meer verwezenlijkt in de ARP zelf, zij het dan beperkt tot de antirevolutionaire achterban. Alle organisaties die deel uitmaakten van dezelfde ‘zuil’ als de ARP, konden *via de ARP* politieke invloed uitoefenen. Ze waren alle, door middel van een web aan dwarsverbanden, op de een of andere manier in de ARP vertegenwoordigd. De ARP vormde dus niet

alleen de zedelijke band tussen kiezer en gekozene, maar ook tussen de gekozenen en de uit diverse belangengroeperingen en beroepsgroepen bestaande *gemeenschap* van aanhangers van de antirevolutionaire beginselen. Volksinvloed liet zich zo, met inachtneming van de antithese, op ‘organische’ wijze in de ARP gelden. Hetzelfde was van toepassing op de RKSP en de Katholieke Volkspartij (KVP) die na de Tweede Wereldoorlog in haar plaats kwam (van der Horst, 2013, p. 141). Waarschijnlijk heeft het streven naar een (gehele of gedeeltelijke) corporatieve ordening van het *staatkundig* leven zich daarom in rooms-katholieke kring net zo min als in de ARP doorgezet (Salemink, 1995, pp. 165-168).

Kortom, toen in de jaren 1930 stemmen opgingen om burgers niet langer door ‘bemiddeling’ van politieke partijen, maar juist buiten politieke partijen om, in corporatief verband, vertegenwoordiging in het staatsleven te geven, is in confessionele kring uiteindelijk aan het bestaande partijwezen vastgehouden, omdat *in en via* de confessionele partijen beginselgemeenschappen (heuse ‘zuilen’ in het geval van de ARP en de RKSP) in het staatsleven werden vertegenwoordigd en er zo, in weerwil van het ‘atomistische’ kiesrecht dat ingevoerd was in 1917, toch van ‘organische’ volksinvloed sprake was.

Fase 3: de roep om bestuurlijke vernieuwing vanaf 1960

Door hun inbedding in een netwerk van organisaties die op dezelfde levensbe-

schouwelijke beginselen gegrondvest waren als zij, waren de RKSP / KVP en de ARP verzekerd van de steun van de overgrote meerderheid van degenen die tot de achterban van die organisaties behoorden. Nog in 1956 bestond 99% van het KVP-electoraat uit rooms-katholieken, van wie 84% op de KVP stemde. Datzelfde jaar waren de antirevolutionaire geleerden voor 71% uit leden van kerkverbanden uit de gereformeerde gezindte (een verzamelterm voor de Gereformeerde Kerken in Nederland en enkele kleinere denominaties) en voor 26% uit Nederlands-hervormden samengesteld, terwijl 77% van alle gereformeerden en 9% van alle hervormden zijn stem op de ARP uitbracht (de Jong, 1956, p. 180). Hoewel ze geen zuil achter zich had staan, kende ook de CHU een stabiel samengestelde aanhang: in 1956 was 94% van haar kiezers Nederlands-hervormd en kreeg ze de stem van 26% van alle hervormden (de Jong, 1956, p. 180), van wie de meesten tot het gematigde midden (de zogeheten middenorthodoxie) van de Nederlandse Hervormde Kerk te rekenen vielen (de Jong, 2008, pp. 263-264). Vanaf de jaren 1960 kwam de band tussen rooms-katholieken en de KVP, gereformeerden en de ARP en middenorthodoxe hervormden en de CHU evenwel onder druk te staan – of liever gezegd, de vanzelfsprekendheid waarmee de genoemde partijen op massale steun uit de genoemde groepen konden rekenen, verdween. De zuilen begonnen te wankelen en kalfden af, omdat de levensbeginselen waarop ze rustten en die de organisaties die in hen verenigd waren bij elkaar hielden, niet langer voor onveran-

derlijke eeuwige waarheden doorgingen (Kennedy, 2010).

Dat had gevolgen voor de confessionele partijen in hun relatie tot politieke representatie. De rol van gekozenen als dragers van dezelfde levens- en staatkundige beginselen als hun kiezers werd kleiner; voor stemgedrag werden concrete beleidsvoornemens van partijen, in aanloop naar verkiezingen neergelegd in programma's van actie of urgentie, bepalender dan beginselprogramma's. In de praktijk evolueerden de KVP, de ARP en zelfs de CHU, die zo aan haar losse partijverband gehecht was, van beginselpartijen meer en meer tot programmapartijen (Bornewasser, 1995, p. 149; van den Berg, 2001, pp. 266-267; de Jong, 2008, p. 287). De eerste twee partijen lieten blijken niet meer als representanten van 'volksdelen', gebaseerd op gedeelde beginselen, bekend te willen staan en een breder kiezerspubliek te willen aanspreken: de ARP voegde in 1966 de ondertitel 'Evangelische Volkspartij' aan haar partijnaam toe, terwijl de Rooms-Katholieke Staatspartij al in 1945 als 'Katholieke Volkspartij' was teruggekeerd (Bornewasser, 1995, p. 150; van den Berg, 2001, p. 267). Van volksinvloed vanuit het maatschappelijk middenveld door middel van corporatieve representatie in de KVP en de ARP kon met het desintegreren van de zuilen steeds minder sprake zijn. Een van de grootste pleitbezorgers van die desintegratie was D66. Hét speerpunt van die nieuwe partij was het invoeren van 'directere' vormen van democratie, door burgers in de politieke besluitvorming niet meer louter te laten vertegenwoordigen door partijen, maar zélf zonder partijpolitieke 'bemidde-

ling' invloed te laten uitoefenen. Burgers zouden in referenda, correctief dan wel consultatief, regelmatig hun oordeel over wetsontwerpen moeten kunnen geven (de Graaf, 2016). De roep om invoering van referenda mag de laatste jaren in het kamp van D66 dan wel zijn verstomd, bij een keur aan politici (ter rechterzijde van het politieke spectrum) klinkt hij tegenwoordig steeds luider.

Ondanks alle veranderingen die uitdagingen stellen aan hun rol als schakel tussen kiezers en gekozenen en ondanks pleidooien voor een directere representatie van burgers in het staatsbestel, hebben de drie confessionele partijen en het CDA waarin ze in 1980 zijn opgegaan, vastgehouden aan een inrichting van de staat waarin volksinvloed op het politieke proces zich via het partijwezen in volksvertegenwoordigende organen doet gelden. Pleidooien voor referenda zijn in christendemocratische kring dan ook steevast op bezwaren blijven stuiten. Wanneer politieke partijen in de politieke besluitvorming niet langer een 'bemiddelende' rol tussen kiezers en gekozenen vervullen, zo wordt de dominante christendemocratische visie op het referendum vertolkt in het CDA-rapport *Publieke gerechtigheid* (pp. 262-266) dat verscheen in 1990, dan ligt het gevaar van onregeerbaarheid op de loer, kan het overheidsbeleid onsamenhangend en richtingloos worden, kunnen motieven achter en rechtvaardigingsgronden van ingenomen standpunten in het verborgene en dus oncontroleerbaar blijven, en worden de beslissers – de kiezers die na de telling van de stemmen die uitgebracht werden tijdens het referendum het meerderheidsstandpunt ingenomen blijken te

hebben – ontslagen van de plicht zelf verantwoordelijkheid voor de uitkomst van het beslissings- of raadgevingsproces te nemen (Klink, 1991, pp. 222-227).

Hoewel van 'organische' volksinvloed via politieke partijen die beginselgemeenschappen in het staatsbestel vertegenwoordigen sinds de jaren 1960 steeds minder sprake is, worden partijen in christendemocratische bezinning op dat staatsbestel dus nog altijd onontbeerlijk geacht om een goede functionering van de democratie te waarborgen.

Slotbeschouwing

In hun principiële en categorische afwijzing van directe democratie verschillen Nederlandse christendemocraten niet van hun geestverwanten elders (Lamberts, 1997, p. 286; Pelinka, 2004, p. 193; Lucardie, 2004, p. 168). Dat mag geen verbazing wekken, aangezien de christendemocratie als zodanig is ontstaan uit verzet tegen volkssoevereiniteit en een 'atomistische' maatschappijvatting (de Waart, 1985, p. 23), die beide onmiskenbaar aan referenda ten grondslag liggen. Het uitgangspunt bij een referendum is immers dat er een 'volkswil' is die kenbaar is door vast te stellen wat een meerderheid van stemgerechtigde individuen in een concrete wetgevingskwestie op een concrete vraag antwoordt. De christendemocratie is daarentegen gegrondvest op de overtuiging dat een volk niet louter een optelsom van individuen is, maar dat volksinvloed op het politieke proces zich 'organisch' zou moeten doen gelden, in aansluiting

op de verschillende gemeenschapsverbanden die in Gods scheppingsorde verankerd heten te liggen. De drie partijen die in 1980 in het CDA zijn opgegaan, hebben zich daarom tot in het eerste kwart van de twintigste eeuw verzet tegen algemeen kiesrecht (kiesrecht voor ieder individu) en geopteerd voor kiesrecht per huisgezin, de kleinste levenskring, binnen een staatsbestel dat naar antirevolutionaire opvatting deels corporatieve trekken zou moeten hebben (fase 1). Nadat algemeen ('atomistisch') kiesrecht tussen 1917 en 1919 werd ingevoerd, is het corporatisme door sommige rooms-katholieken en christelijk-historischen als staatsleer ter verwezenlijking van politieke volksinvloed op 'organische' wijze omarmd (fase 2). Van dergelijke corporatieve vergezichten was tussen de beide wereldoorlogen in de ARP geen sprake meer en ging in de RKSP en de CHU slechts op beperkte schaal aantrekkingskracht uit, omdat organische volksinvloed al in die partijen zélf zijn beslag kreeg. Een antirevolutionaire, christelijk-historische en rooms-katholieke kiezer had de levensbeginselen op grond waarvan hij zijn stem op een kandidaat-volksvertegenwoordiger namens de RKSP / KVP, de ARP of de CHU uitbracht, namelijk niet alleen gemeen met die betreffende kandidaat, maar ook met de partijgenoten van die kandidaat – kandidaten namens één partij stemden immers in met hetzelfde beginselprogramma – én met andere kiezers. De band tussen kiezer en gekozenen was derhalve niet zozeer een band tussen twee individuen, als wel een band tussen dragers van beginselen en een gemeenschap waarbinnen diezelfde beginselen werden

beleden. Op die manier was sprake van een 'organische' binding tussen staat en maatschappij, waarbij de politieke partij als bindmiddel fungeerde: de politieke partij bracht de beginselen van een bepaalde gemeenschap in het staatsleven in. Die 'organische' binding kwam duidelijk tot uiting in de RKSP / KVP en de ARP, die hecht verankerd waren in een 'zuil' en de diverse, naar levenskring gedifferentieerde belangenorganisaties en verenigingen waaruit die zuil bestond, corporatief in zich verenigden. Ze bestond in feite ook in de CHU; die laatste partij vond haar aanhang net zo goed als de RKSP / KVP en de ARP vrijwel uitsluitend in één gemeenschap van burgers met gedeelde levensbeginselen, namelijk die der middeorthodoxe hervormden (vóór fase 3).

Het CDA heeft tot op heden vastgehouden aan de idee dat politieke besluitvorming niet moet berusten op toevallige meerderheden van individuele burgers, ook al fungeert het CDA, ten gevolge van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering (fase 3), niet als partijpolitiek verlengstuk van een gemeenschap waarin dezelfde levensbeginselen worden beleden, zulks in tegenstelling tot de RKSP / KVP, de ARP en de CHU. De 'organische' volksinvloed die zich in en via die partijen deed gelden, berustte op een 'zedelijke band' tussen kiezer en gekozenen. Die zedelijke band was naar christelijk-historische opvatting idealiter een vertrouwensband, wat CHU-Kamerleden de ruimte gaf zich gouvernementeel op te stellen. In de ARP kreeg hij een invulling als hechte partijband, wat ARP-Kamerleden strikter aan een naar de kiezer gecommuniceerde 'partijlijn' bond. Aan rooms-katholieke

- de Bruijn, J. (1987). Partij of beginsel?: de antirevolutionaire en christelijke-historische richting in de Nederlandse politiek. In Idem (Red.), *Een land nog niet in kaart gebracht: aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (pp. 27-69). Franeker: Wever.
- de Graaf, Th.C. (2016). Een democratische agenda. In Th.C. de Graaf & A.H.G. Rinnooy Kan (Red.), *Redelijk radicaal: vijftig jaar D66* (pp. 15-32). Amsterdam: Balans.
- de Jong, J.J. (1956). *Overheid en onderdaan*. Wageningen: Zomer & Keunings.
- de Jong, R. (1999). *Van standspolitiek naar partijloyaliteit: verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*. Hilversum: Verloren.
- de Jong, R. (2008). De Christelijk-Historische Unie 1908-1980. In M. ten Hooven & R. de Jong, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (pp. 105-315). Amsterdam: Boom.
- de Jonge, A.A. (1968). *Crisis en critiek der democratie: anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen: van Gorcum.
- de Savornin Lohman, A.F. (1932). *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie II: ontwikkelingsgeschiedenis der Christelijk-Historische Unie*. 's-Gravenhage: Blommendaal.
- de Savornin Lohman, B.C. (1931). *Het eigen recht der overheid*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- de Stuers, V.E.L. (1869). *De verhouding der volksvertegenwoordigers tot hunne kiezers*. Leiden: Hazenberg.
- de Waart, J.P. (1985). De filosofische achtergrond van beginselprogramma's van politieke partijen. In J.W. de Beus et al. (Red.), *Filosoferen over politiek* (pp. 3-29). Leiden: Nijhoff.
- Gerretson, F.C. (1974). *Verzamelde werken II: geschiedenis (1904-1931)*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Gribling, J.P. (1978). *Willem Hubert Nolens, 1860-1931: uit het leven van een priesterstaatsman*. Assen: van Gorcum.
- Groen van Prinsterer, G. (1840). *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*. Leiden: Luchtmans.
- Groen van Prinsterer, G. (1846). *Handboek der geschiedenis van het vaderland I-II*. Leiden: Luchtmans.
- Groen van Prinsterer, G. (1847). *Ongeloof en Revolutie: eene reeks van historische voordrachten*. Leiden: de Bosch Kemper.
- Groen van Prinsterer, G. (1849). *Grondwetsherziening en eensgezindheid*. Amsterdam: Müller.
- Groen van Prinsterer, G. (1865). *Parlementaire studiën en schetsen I*. 's-Gravenhage: van Cleef.
- Groen van Prinsterer, G. (1866). *Parlementaire studiën en schetsen II*. 's-Gravenhage: van Cleef.
- Hendriks, F., van der Krieken, K.H.J., & Wagenaar, C.C.L. (2017). *Democratische zegen of vloek?: aantekeningen bij het referendum*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Janssens, R. (2001). Eenheid en verdeeldheid, 1879-1894. In G. Harinck, R. Kuiper & P. Bak (Eds.), *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (pp. 73-92). Hilversum: Verloren.
- Kennedy, J.C. (2010). Het christendom vanaf de jaren zestig. In W. Bouwman et al. (Red.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland* (pp. 278-307). Zwolle: Waanders & Utrecht: Museum Catharijneconvent.

- Klink, A. (1991). *Christen-democratie en overheid: de christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties*. Delft: Meinema.
- Krijger, T.E.M. (2015a). Een veldheer met vele legers: De partijpolitieke erfenis van Guillaume Groen van Prinsterer. *Trajecta*, 24, pp. 85-120.
- Krijger, T.E.M. (2015b). Het corporatieve Portugal als lichtend voorbeeld? Nederlandse protestantse stemmen over de grondvesting van de "Estado Novo" van António de Oliveira Salazar. *Groniek*, 201, pp. 451-468.
- Kuiper, R. (1994). *Herenmuiterij: vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire partij 1871-1894*. Leiden: Groen.
- Kuyper, A. (1907) *Ons Program*. Amsterdam: Höveker & Wormser.
- Kuyper, A. (1917). *Antirevolutionaire staatkunde II: de toepassing*. Kampen: Kok.
- Lamberts, E. (1997). The influence of Christian democracy on political structures in western Europe. In E. Lamberts (Red.), *Christian democracy in the European Union, 1945/1995: Proceedings of the Leuven Colloquium, 15-18 November 1995* (pp. 282-292). Leuven: Leuven University Press.
- Loots, J. (2004). *Voor het volk, van het volk: van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Lucardie, A.P.M. (1997). Vox populi, vox diaboli? Het debat over het referendum in de Nederlandse politieke partijen. In G. Voerman (Red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1996* (pp. 109-128). Groningen: DNNP.
- Lucardie, A.P.M. (2004). Paradise Lost, Paradise Regained? Christian democracy in the Netherlands. In S. Van Hecke & E. Gerard (Red.), *Christian democratic parties in Europe since the end of the Cold War* (pp. 159-178). Leuven: Leuven University Press.
- Oppositierol laat CDA dwalen (2016, 8 november). *De Telegraaf*, p. 11.
- Pelinka, A. (2004). European Christian democracy in comparison. In M. Gehler & W. Kaiser (Red.), *Christian democracy in Europe since 1945 II* (pp. 193-206). London / New York: Routledge.
- Righton, N. (2017a, 23 mei). Rutte vindt zijn geitenpaadje: senaat steunt Oekraïne-verdrag. *De Volkskrant*, p. 15.
- Righton, N. (2017b, 30 oktober). Buma krijgt weinig steun voor negeren referendum. *De Volkskrant*, p. 2.
- Salemink, T.A.M. (1995). Debat over het corporatisme in RSKP en KVP, 1932-1960. In H.J. van de Streek, H.M.Th.D. ten Napel & R.S. Zwart (Red.), *Christelijke politiek en democratie* (pp. 157-185). 's-Gravenhage: SDU.
- Schaepman, H.J.A.M. (1883). *Een katholieke partij: Proeve van een program*. Utrecht: van Rossum.
- Smitskamp, H. (1945). *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?*. 's-Gravenhage: Daamen.
- Snoeck Henkemans, J.R. (1941). *Een man en een stelsel: António de Oliveira Salazar en de Portugeesche grondwet van 1933*. 's-Gravenhage: Blommendaal.
- Steur, B.F. (2005). *De keuze om te kiezen: referenda in Nederland*. 's-Gravenhage: Elsevier Overheid.
- ten Hooven, M. (2008). Een stille kracht. In M. ten Hooven & R. de Jong, *De Chris-*

- telijk-Historische Unie 1908-1980* (pp. 23-104). Amsterdam: Boom.
- Vaessen, S. (1988). Democratie-kritiek in de RKSP: staatkundige beginselen, corporatieve denkbeelden en het streven naar hervorming van het Nederlandse staatsbestel. *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 30, 86-111.
- van den Berg, J.J. (2001). De ARP als evangelische volkspartij? In G. Harinck, R. Kuiper & P. Bak (Red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (pp. 255-280). Hilversum: Verloren.
- van der Horst, J.J. (2013). *De mooiste jaren van Nederland, 1950-2000*. Amsterdam: Prometheus-Bert Bakker.
- van Dijk, D.J.H., & Massink, H.F. (1998). Groen in verzet tegen de tijdgeest. In Idem (Red.), *Groen en de grondwet: de betekenis van Groen van Prinsterers visie op de grondwet van 1848* (pp. 27-39). Heerenveen: Groen.
- van Holsteyn, J.J.M. (2008, 12 april). Ge-citeerd in N. de Fijter & S. Kooke, *De eeuwige kloof tussen burger en politiek. Trouw*, p. 4.
- van Holsteyn, J.J.M. (2015, 5 oktober). Toe maar, vooruit met dat referendum. *Trouw*, p. 23.
- van Praag, P. (2016, 14 april). Leg geen drempel in referendum. *De Volkskrant*, p. 22.
- van Spanning, H. (1988). *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980: enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis I*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- van Stokkom, B.A.M., Becker, M.J., & Eikeenaar, T. (2012). *Participatie en vertegenwoordiging: burgers als trustees*. Amsterdam: Pallas.
- van Vliet, W.G.F. (2008). *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*. Hilversum: Verloren.
- van Walsum, G.E. (1941). Het nieuwe Portugal. *Woord en Wereld*, 3(1), 106-126.